

आचार्यविदकुमारीघईमहोदयानां संस्कृतवाङ्मये स्थानम्

पूजा शर्मा¹, डॉ. बलराम शर्मा², डॉ. दाताराम पाठक³

¹शोधार्थी पीएचडी संस्कृत विभाग

अपेक्स विश्वविद्यालय जयपुर राजस्थान

²शोध निर्देशक संस्कृत विभाग

अपेक्स विश्वविद्यालय जयपुर राजस्थान

³सह-निर्देशक असिस्टेंट प्रोफेसर, शिक्षाशास्त्र विद्याशाखा,

केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नासिक परिसर

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21825514>

सारांश

आधुनिकसंस्कृतवाङ्मये बहवः विद्वांसः स्वस्वक्षेत्रेषु महत्त्वपूर्ण योगदानं दत्तवन्तः, किन्तु आचार्यविदकुमारीघईमहोदयानां स्थानं तेषु विशेषरूपेण उल्लेखनीयम् अस्ति। ताः संस्कृतग्रन्थसम्पादनस्य, कश्मीरस्य सांस्कृतिकइतिहासस्य, पाण्डुलिपिशास्त्रस्य तथा संस्कृतानुसन्धानस्य क्षेत्रेषु असाधारणं कार्यं कृतवत्यः। विशेषतः *नीलमतपुराणम्*, *सूर्यशतकम्* तथा *कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम्* इत्यादीनां ग्रन्थानां सम्पादनं तथा विवेचनं तासां विद्वत्तायाः, शास्त्रनिष्ठायाः, अनुसन्धानदृष्टेः च सशक्तं प्रमाणम् अस्ति। ताभिः प्राचीनग्रन्थानां केवलं पुनर्मुद्रणं न कृतम्, अपितु पाण्डुलिपिनां तुलनात्मकपरीक्षणेन, पाठभेदविश्लेषणेन, ऐतिहासिकसमीक्षया तथा सांस्कृतिकदृष्ट्या तेषां वैज्ञानिकसम्पादनं सम्पन्नम्। अनेन संस्कृतवाङ्मयस्य अध्ययनं अधिकं प्रामाणिकं, व्यवस्थितं च अभवत्।

अस्य शोधपत्रस्य प्रमुखोद्देश्यः आचार्यविदकुमारीघईमहोदयानां संस्कृतवाङ्मये स्थानस्य समालोचनात्मकमूल्याङ्कनं कर्तुम् अस्ति। अस्मिन् तासां व्यक्तित्वस्य, शिक्षायाः, साहित्यिकजीवनस्य, प्रमुखग्रन्थानां, सम्पादनपद्धतेः, अनुसन्धानदृष्टेः, कश्मीरसंस्कृतेः संरक्षणे योगदानस्य तथा आधुनिकसंस्कृतवाङ्मये तासां प्रभावस्य विस्तृतं विवेचनं कृतम्। अध्ययनात् ज्ञायते यत् आचार्यविदकुमारीघईमहोदया आधुनिकसंस्कृतविदुषीषु अग्रगण्यस्थानं धारयन्ति तथा तासां कृतयः भविष्यत्कालीनसंस्कृतानुसन्धानस्य कृते प्रेरणास्रोतोरूपेण निरन्तरम् उपयुज्यन्ते।

मुख्यशब्दाः

आचार्यविदकुमारीघई, संस्कृतवाङ्मयम्, नीलमतपुराणम्, कश्मीरम्, ग्रन्थसम्पादनम्, संस्कृतानुसन्धानम्, पाण्डुलिपिशास्त्रम्, संस्कृतविदुषी।

१. भूमिका

संस्कृतभाषा भारतीयसंस्कृतेः, दर्शनस्य, साहित्यस्य, विज्ञानस्य तथा ज्ञानपरम्परायाः मूलाधाररूपेण सहस्रवर्षपर्यन्तं विश्वमानवसमाजं प्रकाशयन्ती आगता अस्ति। वेदाः, उपनिषदः, पुराणानि, महाकाव्यानि, नाट्यग्रन्थाः, दर्शनग्रन्थाः, आयुर्वेदः, ज्योतिषम्, व्याकरणम्, नीतिशास्त्रम् इत्यादयः भारतीयज्ञानपरम्परायाः अमूल्याः निधयः संस्कृतभाषायामेव निबद्धाः सन्ति। यद्यपि आधुनिकयुगे सामाजिकपरिवर्तनानां, भाषिकपरिवर्तनानां तथा पाश्चात्यशिक्षापद्धतेः प्रभावेण संस्कृतस्य व्यवहारक्षेत्रं किञ्चित् संकुचितम् अभवत्, तथापि तस्य शास्त्रीयमहत्त्वं, सांस्कृतिकमूल्यं तथा अनुसन्धानोपयोगिता अद्यापि अक्षुण्णा वर्तते। एतस्मिन् सन्दर्भे संस्कृतग्रन्थानां संरक्षणम्, सम्पादनम्, अनुसन्धानम् तथा पुनर्प्रकाशनम् अत्यावश्यकं कार्यम् अभवत्।

आधुनिकसंस्कृतवाङ्मयस्य विकासे अनेकैः विद्वद्भिः महनीयं योगदानं प्रदत्तम्। केचन व्याकरणक्षेत्रे, केचन दर्शनक्षेत्रे, अन्ये काव्ये, नाट्ये, पुराणसाहित्ये वा स्वकीयं वैशिष्ट्यं स्थापितवन्तः। तथापि ये विद्वांसः प्राचीनसंस्कृतग्रन्थान् आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या सम्पाद्य पुनः विद्वत्समाजस्य समक्षम् उपस्थापितवन्तः, तेषु आचार्यविदकुमारीघईमहोदयायाः नाम विशेषगौरवेण स्मरणीयम्। तासां साहित्यसाधना केवलं लेखनकार्यं न सीमिता, अपितु सम्पादनपरम्परायाः, पाण्डुलिपिसमीक्षायाः, सांस्कृतिकइतिहासस्य तथा संस्कृतानुसन्धानस्य विविधेषु क्षेत्रेषु विस्तृता दृश्यते। ताभिः संस्कृतसाहित्यस्य संरक्षणे यत् कार्यं सम्पन्नम्, तत् आधुनिकसंस्कृतविदुषीषु तासां विशिष्टस्थानं सुनिश्चितवत्।

आचार्यविदकुमारीघईमहोदया विशेषतः कश्मीरस्य संस्कृतपरम्परायाः पुनर्प्रकाशनेन प्रसिद्धिं प्राप्तवत्यः। कश्मीरप्रदेशः भारतीयबौद्धिकपरम्परायाः महत्त्वपूर्णतमेषु केन्द्रेषु अन्यतमः आसीत्। अभिनवगुप्तः, आनन्दवर्धनः, कल्हणः, मम्मटः, क्षेमेन्द्रः, सोमदेवः, बिल्हणः इत्यादयः महाविद्वांसः अस्य प्रदेशस्य गौरवं वर्धितवन्तः। परन्तु कालक्रमेण कश्मीरस्य संस्कृतवाङ्मयस्य बहवः ग्रन्थाः दुर्लभाः अभवन्, पाण्डुलिपयः जीर्णाः अभवन्, तेषां अध्ययनपरम्परापि शनैः शनैः क्षीणा जाता। एतादृशे समये आचार्यविदकुमारीघईमहोदया नीलमतपुराणम् इत्यस्य प्रामाणिकसम्पादनं कृत्वा न केवलं कश्मीरस्य सांस्कृतिकइतिहासं पुनः प्रकाशयितवती, अपितु सम्पूर्णभारतीयसंस्कृतवाङ्मये महत्त्वपूर्ण योगदानमपि दत्तवती।

तासां सम्पादितं *नीलमतपुराणम्* अद्य कश्मीरस्य धार्मिकजीवनस्य, सांस्कृतिकपरम्परायाः, नागसंस्कृतेः, लोकाचारस्य तथा प्रादेशिकइतिहासस्य अध्ययनार्थं सर्वाधिकप्रामाणिकग्रन्थत्वेन स्वीकृतम् अस्ति। तथैव *सूर्यशतकम्* इत्यस्य सम्पादने ताभिः पाठभेदानां सूक्ष्मविश्लेषणम्, छन्दः, अलङ्कारः, भाषिकविशेषताः तथा दार्शनिकतत्त्वानि सम्यगुपस्थापितानि। *कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम्* इति तासां मौलिकग्रन्थः कश्मीरस्य साहित्यिकपरम्परायाः व्यवस्थितम् इतिहासलेखनं प्रस्तुतवान्। एतेषां ग्रन्थानां माध्यमेन ज्ञायते यत् तासां उद्देश्यं केवलं ग्रन्थप्रकाशनं नासीत्, अपितु भारतीयसंस्कृतेः विस्मृतधरोहरस्य पुनरुद्धारः आसीत्।

आचार्यविदकुमारीघईमहोदयायाः अनुसन्धानपद्धतिः अपि विशेषतया उल्लेखनीया अस्ति। ताः मूलपाण्डुलिपीनामाधारेण पाठनिर्णयं कुर्वन्ति, उपलब्धानां संस्करणानां तुलनात्मकमध्ययनं कुर्वन्ति, पूर्वाचार्याणां मतानि सम्यक् परीक्षन्ते, ततः प्रमाणाधारितं निष्कर्षं प्रस्तुतवन्ति। एषा पद्धतिः आधुनिकसम्पादनशास्त्रस्य तथा अनुसन्धानपद्धतेः आदर्शरूपा मन्यते। तासां सम्पादकीयभूमिकाः केवलं प्रस्तावनारूपेण न दृश्यन्ते, अपितु स्वयमेव अनुसन्धानग्रन्थरूपेण महत्त्वं धारयन्ति। एतादृशेन दृष्टिकोणेन संस्कृतवाङ्मयस्य अध्ययनं अधिकं वैज्ञानिकं तथा अन्तरविषयकम् अभवत्।

अद्यतनसमये यदा भारतीयज्ञानपरम्परायाः पुनरवलोकनं वैश्विकस्तरे क्रियते, तदा आचार्यविदकुमारीघईमहोदयानां कार्यस्य प्रासङ्गिकता अधिकमेव वर्धते। डिजिटलपाण्डुलिपिसंरक्षणम्, सांस्कृतिकइतिहासलेखनम्, पुराणसाहित्यस्य पुनर्व्याख्या, कश्मीरसंस्कृतेः पुनर्मूल्याङ्कनम् तथा संस्कृतानुसन्धानस्य नूतनदिशाः एतेषु सर्वेषु क्षेत्रेषु तासां ग्रन्थाः अद्यापि प्रमुखस्रोतोरूपेण स्वीकृताः सन्ति। एतेन तासां स्थानं केवलं संस्कृतसम्पादिकायाः न, अपितु आधुनिकभारतीयसंस्कृतविदुषीषु अग्रगण्यशोधकर्त्रीरूपेण स्थापितम्।

अस्य शोधपत्रस्य उद्देश्यः आचार्यविदकुमारीघईमहोदयानां संस्कृतवाङ्मये स्थानस्य वस्तुनिष्ठमूल्याङ्कनं कर्तुम् अस्ति। अस्मिन् तासां व्यक्तित्वम्, साहित्यिकजीवनम्, प्रमुखकृतयः, अनुसन्धानदृष्टिः, सम्पादनपरम्परा, कश्मीरसंस्कृतेः संरक्षणे योगदानम् तथा आधुनिकसंस्कृतवाङ्मये तासां प्रभावः क्रमशः विवेच्यते। अनेन अध्ययनप्रयासेन एतत् स्पष्टं भविष्यति यत् आचार्यविदकुमारीघईमहोदया आधुनिकसंस्कृतवाङ्मयस्य विकासक्रमे केवलं एका विदुषी नासन्, अपितु संस्कृतपरम्परायाः संरक्षणे, संवर्धने तथा पुनरुत्थाने महनीयमवदानं दत्तवत्यः।

२. आचार्यवेदकुमारीघईमहोदयाः व्यक्तित्वम्

आचार्यवेदकुमारीघईमहोदयाः आधुनिकसंस्कृतवाङ्मये विशिष्टस्थानमलङ्कुर्वतीषु विदुषीषु अग्रगण्याः परिगण्यन्ते। तासां व्यक्तित्वे विद्वत्ता, अनुसन्धाननिष्ठा, शास्त्रपरायणता तथा भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणभावना समन्वितरूपेण दृश्यते। संस्कृतभाषा ताभिः केवलं प्राचीनसाहित्यस्य भाषा इति न स्वीकृता, अपितु भारतीयज्ञानपरम्परायाः, सांस्कृतिकचेतनायाः तथा राष्ट्रीयपहिचानस्य मूलाधाररूपेण अवगता। एषा भावना तासां सम्पूर्णसाहित्यसाधनायाः प्रेरणास्रोतः अभवत्। तासां जीवनं संस्कृतसेवायै समर्पितम् आसीत्, यत्र अध्यापनम्, अनुसन्धानम्, ग्रन्थसम्पादनम् तथा पाण्डुलिपिसंरक्षणम् एते सर्वे पक्षाः समानरूपेण विकसिताः दृश्यन्ते। अतः तासां व्यक्तित्वं केवलं विदुष्याः न, अपितु संस्कृतवाङ्मयस्य समर्पितसंरक्षिकायाः आदर्शरूपेण प्रतिष्ठितम् अस्ति।

शैक्षिकजीवने आचार्यवेदकुमारीघईमहोदयाः संस्कृतसाहित्यस्य गम्भीरमध्ययनं कृत्वा स्वकीयां अनुसन्धानदृष्टिं विकसितवत्यः। विशेषतः पुराणसाहित्ये, कश्मीरस्य संस्कृतपरम्परायाम्, पाण्डुलिपिशास्त्रे तथा ग्रन्थसम्पादनविद्यायां तासां असाधारणं प्रावीण्यं दृश्यते। ताः प्राचीनग्रन्थानां केवलं पाठिका नासन्, अपितु तेषां ऐतिहासिकं, सांस्कृतिकं, भाषिकं तथा साहित्यिकं महत्त्वं सम्यगवगत्य तेषां वैज्ञानिकसम्पादनं कृतवत्यः। तासां अध्ययनपद्धतिः प्रमाणाधारिता, स्रोतसमीक्षा, तुलनात्मकविश्लेषणम् तथा वस्तुनिष्ठदृष्टिः इत्येभिः गुणैः समलङ्कृता आसीत्। एतेषां विशेषतायाः कारणात् तासां कृतयः आधुनिकसंस्कृतानुसन्धानस्य विश्वसनीयाधाररूपेण स्वीकृताः सन्ति।

आचार्यवेदकुमारीघईमहोदयाः साहित्यिकजीवने विशेषतया *नीलमतपुराणम्*, *सूर्यशतकम्* तथा *कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम्* इत्यादीनां ग्रन्थानां माध्यमेन अमूल्यमवदानं दत्तवत्यः। ताभिः प्राचीनपाण्डुलिपीनां सूक्ष्मपरीक्षणं कृत्वा पाठभेदानां वैज्ञानिकनिर्णयः कृतः तथा विस्तृतसम्पादकीयभूमिकाभिः ग्रन्थानां ऐतिहासिकं सांस्कृतिकं च स्वरूपं प्रकाशमानीकृतम्। विशेषतः कश्मीरस्य संस्कृतवाङ्मयस्य पुनर्प्रतिष्ठापने तासां कार्यं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अभवत्। तासां सम्पादितग्रन्थाः केवलं प्रकाशनरूपेण न, अपितु अनुसन्धानग्रन्थत्वेन विद्वत्समाजे प्रतिष्ठां प्राप्तवन्तः। एतादृशेन तासां साहित्यिकजीवनं संस्कृतवाङ्मयस्य विकासे स्थायिमूल्यं संस्थापितवती।

समग्रतया आचार्यवेदकुमारीघईमहोदयानां व्यक्तित्वं भारतीयसंस्कृतविद्यायाः आदर्शप्रतिनिधित्वं करोति। तासां विद्वत्ता, अनुसन्धाननिष्ठा, सम्पादनकौशलम्, सांस्कृतिकप्रतिबद्धता तथा शास्त्रीयप्रामाणिकता आधुनिकसंस्कृतविदुषीषु तासां विशिष्टस्थानं सुनिश्चितवती। तासां कृतयः वर्तमाने संस्कृतानुसन्धानकर्तृभिः व्यापकतया उपयुज्यन्ते तथा भविष्येऽपि संस्कृतवाङ्मयस्य अध्ययनाय

प्रेरणास्रोतोरूपेण कार्यं करिष्यन्ति। अतः आचार्यवेदकुमारीघईमहोदयानां व्यक्तित्वम् आधुनिकसंस्कृतपरम्परायाः गौरवशालिनः अध्यायस्य सजीवप्रतीकमिति निर्विवादं वक्तुं शक्यते।

३. संस्कृतवाङ्मये तासां प्रमुखकृतयः

आचार्यवेदकुमारीघईमहोदयानां संस्कृतवाङ्मये स्थाननिर्धारणे तासां प्रमुखकृतयः सर्वाधिकं महत्त्वं वहन्ति। तासां साहित्यसाधना केवलं ग्रन्थरचनायां न सीमिता, अपितु प्राचीनसंस्कृतग्रन्थानां वैज्ञानिकसम्पादने, पाण्डुलिपिशोधे, ऐतिहासिकसमीक्षायां तथा भारतीयसांस्कृतिकपरम्परायाः संरक्षणे अपि सम्यग्विस्तृता दृश्यते। ताभिः सम्पादिताः तथा विरचिताः ग्रन्थाः संस्कृतवाङ्मयस्य न केवलं मूल्यवान् अंशाः सन्ति, अपितु आधुनिकसंस्कृतानुसन्धानस्य प्रामाणिकाधारग्रन्थरूपेणापि प्रतिष्ठिताः। विशेषतः *नीलमतपुराणम्*, *सूर्यशतकम्* तथा *कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम्* इत्येते ग्रन्थाः तासां विद्वत्तायाः, अनुसन्धानदृष्टेः तथा सम्पादनकौशलस्य उत्कृष्टप्रमाणानि सन्ति। एतेषां ग्रन्थानां माध्यमेन ताभिः संस्कृतवाङ्मये विस्मृतानां विषयाणां पुनरुद्धारः कृतः तथा कश्मीरस्य सांस्कृतिकवैभवं पुनः विद्वत्समाजस्य समक्षं प्रतिष्ठापितम्।

आचार्यवेदकुमारीघईमहोदयायाः प्रमुखकृतिषु *नीलमतपुराणम्* विशेषतया उल्लेखनीयम् अस्ति। अयं ग्रन्थः कश्मीरस्य धार्मिकजीवनस्य, सांस्कृतिकपरम्परायाः, सामाजिकव्यवस्थायाः, लोकाचारस्य तथा ऐतिहासिकविकासस्य मूलाधारः मन्यते। ताभिः अस्य सम्पादने बहूनां पाण्डुलिपीनां तुलनात्मकमध्ययनं कृत्वा प्रामाणिकः पाठः निर्धारितः। सम्पादकीयभूमिकायां ताभिः ग्रन्थस्य रचनाकालः, पाठपरम्परा, कश्मीरस्य सांस्कृतिकपृष्ठभूमिः तथा पुराणस्य ऐतिहासिकमहत्त्वं प्रमाणैः सह विवेचितम्। तासां सम्पादनेन *नीलमतपुराणम्* केवलं पौराणिकग्रन्थरूपेण न, अपितु कश्मीरस्य सांस्कृतिकइतिहासस्य विश्वसनीयस्रोतोरूपेण प्रतिष्ठामलभत। अस्य कार्यस्य प्रभावः इतिहासशास्त्रे, पुराणसाहित्यमध्ये तथा संस्कृतानुसन्धाने अद्यापि स्पष्टतया दृश्यते।

सूर्यशतकम् अपि तासां प्रमुखसम्पादितग्रन्थेषु अन्यतमम् अस्ति। महाकविमयूरभट्टविरचितस्य अस्य स्तोत्रकाव्यस्य सम्पादने आचार्यया वेदकुमारीघईमहोदयया पाठभेदानां सूक्ष्मपरीक्षणं, छन्दः, अलङ्कारः, भाषिकविशेषताः तथा पौराणिकसन्दर्भाः विस्तरेण निरूपिताः। ताभिः ग्रन्थस्य मूलस्वरूपस्य संरक्षणं कृत्वा संशोधकानां कृते विश्वसनीयं संस्करणं प्रस्तुतम्। तथैव *कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम्* इति तासां मौलिकग्रन्थः कश्मीरप्रदेशस्य संस्कृतवाङ्मयपरम्परायाः वैज्ञानिकमध्ययनस्य उत्कृष्टदृष्टान्तः अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे अभिनवगुप्तः, आनन्दवर्धनः, कल्हणः, मम्मटः, क्षेमेन्द्रः, सोमदेवः प्रभृतयः काश्मीरीयविद्वांसः तथा तेषां साहित्यिकयोगदानं सम्यग्विश्लेषितम्। एतेषां प्रमुखकृतिनां माध्यमेन

आचार्यविदेकुमारीघईमहोदयाः आधुनिकसंस्कृतवाङ्मये सम्पादनपरम्परायाः, अनुसन्धानस्य तथा सांस्कृतिकसंरक्षणस्य प्रमुखप्रतिनिधिरूपेण स्थायिस्थानमधिगतवत्यः।

४. संस्कृतवाङ्मये तासां स्थानम्

४.१ सम्पादनपरम्परायां स्थानम्

आचार्यविदेकुमारीघईमहोदयानां संस्कृतवाङ्मये स्थाननिर्धारणे तासां ग्रन्थसम्पादनकार्यं सर्वाधिकमहत्त्वपूर्णं मन्यते। संस्कृतसाहित्यस्य विकासक्रमे सम्पादनपरम्परा केवलं पाठप्रकाशनस्य प्रक्रिया नास्ति, अपितु सा प्राचीनज्ञानपरम्परायाः संरक्षणस्य, पाण्डुलिपीनां प्रामाण्यनिर्णयस्य तथा भाविपीढीनां कृते विश्वसनीयग्रन्थप्रस्तुतेः आधारभूता विधिः अस्ति। आचार्यया वेदकुमारीघईमहोदयया अस्यां परम्परायां वैज्ञानिकदृष्ट्या कार्यं कृत्वा आधुनिकसंस्कृतसम्पादनस्य नूतनमानदण्डान् प्रतिष्ठापितवती। तासां सम्पादितेषु ग्रन्थेषु पाठभेदानां सूक्ष्मपरीक्षणम्, पाण्डुलिपीनां तुलनात्मकमध्ययनम्, प्राचीनस्रोतसां सम्यगवलोकनम् तथा विस्तृतसम्पादकीयभूमिकानां समावेशः स्पष्टतया दृश्यते। एतैः गुणैः तासां सम्पादनकार्यं सामान्यप्रकाशनात् पृथक् विशिष्टं च जातम्।

विशेषतः *नीलमतपुराणस्य* तथा *सूर्यशतकस्य* सम्पादने ताभिः यत् शास्त्रीयं कौशलं प्रदर्शितम्, तत् आधुनिकसम्पादनपरम्परायाः उत्कृष्टदृष्टान्तत्वेन स्वीकृतम्। ताः केवलं पाठशुद्धिमेव न कृतवत्यः, अपितु प्रत्येकस्य ग्रन्थस्य ऐतिहासिकपृष्ठभूमिः, सांस्कृतिकमहत्त्वम्, भाषिकवैशिष्ट्यम्, विषयविस्तारः तथा अनुसन्धानोपयोगिता अपि सम्यगुद्घाटितवत्यः। अनेन तासां सम्पादितग्रन्थाः विश्वविद्यालयेषु, अनुसन्धानसंस्थासु तथा संस्कृतविद्वत्समाजे प्रमाणग्रन्थत्वेन प्रतिष्ठां प्राप्तवन्तः। अतः सम्पादनपरम्परायां आचार्यविदेकुमारीघईमहोदयानां स्थानं अग्रगण्यसम्पादिकायाः रूपेण निर्विवादं स्वीकर्तुं शक्यते।

४.२ कश्मीरसंस्कृतपरम्परायां योगदानम्

कश्मीरप्रदेशः भारतीयसंस्कृतिसम्पदः तथा संस्कृतवाङ्मयस्य प्राचीनतमेषु केन्द्रेषु अन्यतमः अस्ति। अभिनवगुप्तः, आनन्दवर्धनः, कल्हणः, मम्मटः, क्षेमेन्द्रः, सोमदेवः, बिल्हणः इत्यादयः महाविद्वांसः अस्य प्रदेशस्य साहित्यिकवैभवं समृद्धवन्तः। परन्तु कालान्तरालात् कश्मीरस्य बहवः संस्कृतग्रन्थाः दुर्लभतां प्राप्तवन्तः, तेषां व्यवस्थिताध्ययनपरम्परापि शनैः शनैः क्षीणा जाता। एतादृशे समये आचार्यविदेकुमारीघईमहोदया कश्मीरस्य संस्कृतपरम्परायाः पुनर्प्रकाशने महत्त्वपूर्णं योगदानं दत्तवती। ताभिः *नीलमतपुराणम्* इत्यस्य प्रामाणिकसम्पादनं कृत्वा कश्मीरस्य धार्मिकजीवनम्, लोकसंस्कृतिः, नागपरम्परा, तीर्थव्यवस्था तथा सामाजिकइतिहासः पुनः विद्वत्समाजस्य समक्षं समुपस्थापितः।

तासां कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम् इति ग्रन्थः अपि अस्मिन् क्षेत्रे मीलपत्थररूपेण स्वीकृतः। अस्मिन् ग्रन्थे ताभिः कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्यस्य ऐतिहासिकविकासः, प्रमुखविद्वांसः, काव्यशास्त्रस्य उत्कर्षः, दर्शनपरम्परा तथा इतिहासलेखनस्य परम्परा विस्तृतरूपेण निरूपिता। अनेन कश्मीरस्य साहित्यिकमहत्त्वं पुनः प्रकाशमागतं तथा भारतीयसंस्कृतवाङ्मयस्य समग्रपरम्परायां तस्य यथोचितस्थानं पुनः प्रतिष्ठापितम्। अतः कश्मीरसंस्कृतपरम्परायाः संरक्षणे, संवर्धने तथा पुनरुत्थाने आचार्यविदकुमारीघईमहोदयानां योगदानम् अत्यन्तं गौरवपूर्णम् अस्ति।

४.३ आधुनिकसंस्कृतविदुषीषु तासां विशिष्टस्थानम्

आधुनिकसंस्कृतविदुषीषु आचार्यविदकुमारीघईमहोदयानां स्थानं विशिष्टं तथा सम्माननीयम् अस्ति। ताः केवलं अध्यापिका अथवा लेखिका नासन्, अपितु सम्पादिका, अनुसन्धानकर्त्री, पाण्डुलिपिविशेषज्ञा तथा सांस्कृतिकइतिहासविदुषी च आसीत्। आधुनिकसंस्कृतक्षेत्रे यत्र बहवः विद्वांसः विशिष्टैकविषये कार्यं कुर्वन्ति, तत्र आचार्यविदकुमारीघईमहोदया बहुविषयकदृष्ट्या संस्कृतवाङ्मयस्य विविधक्षेत्रेषु कार्यं कृतवती। तासां व्यक्तित्वे शास्त्रीयपरम्परायाः आदरः तथा आधुनिकानुसन्धानपद्धतेः समन्वयः समानरूपेण दृश्यते।

तासां विद्वत्ता विशेषतः तासां अनुसन्धाननिष्ठायां, प्रमाणाधारितलेखने तथा वस्तुनिष्ठदृष्टौ परिलक्ष्यते। ताः प्रत्येकस्य विषयस्य विवेचने मूलपाण्डुलिपीनाम्, प्राचीनग्रन्थानाम्, ऐतिहासिकस्रोतसाम् तथा आधुनिकविद्वद्भिः प्रतिपादितानां मतानां तुलनात्मकमध्ययनं कृत्वा निष्कर्षान् प्रस्तुतवती। एषा वैज्ञानिकदृष्टिः आधुनिकसंस्कृतविदुषीषु तासां विशिष्टस्थानं सुनिश्चितवती। अतः आधुनिकभारतीयसंस्कृतविदुषीणां मध्ये आचार्यविदकुमारीघईमहोदया अनुसन्धाननिष्ठायाः, सम्पादनकौशलस्य तथा सांस्कृतिकप्रतिबद्धतायाः आदर्शप्रतिमूर्तिरूपेण स्मरणीया अस्ति।

४.४ संस्कृतानुसन्धानस्य क्षेत्रे प्रभावः

आचार्यविदकुमारीघईमहोदयानां कार्यस्य प्रभावः संस्कृतानुसन्धानस्य क्षेत्रे अत्यन्तं व्यापकः दृश्यते। तासां सम्पादितग्रन्थाः तथा अनुसन्धानग्रन्थाः आधुनिकसंस्कृतशोधस्य मूलाधारस्रोतोरूपेण स्वीकृताः सन्ति। विशेषतः पुराणसाहित्ये, कश्मीराध्ययने, पाण्डुलिपिशास्त्रे, पाठसम्पादने तथा संस्कृतसाहित्येतिहासे कार्यं कुर्वन्तः शोधार्थिनः अद्यापि तासां कृतिभ्यः मार्गदर्शनं प्राप्नुवन्ति। तासां अनुसन्धानपद्धतिः प्रमाणाधारिता, स्रोतसमीक्षा, पाठविश्लेषणम् तथा तुलनात्मकदृष्टिः इत्यादिभिः गुणैः समन्विता अस्ति, या आधुनिकशोधस्य अपेक्षाभिः पूर्णतया सामञ्जस्यं धारयति।

विशेषतया *नीलमतपुराणम्* इत्यस्य तासां सम्पादितसंस्करणं कश्मीरस्य सांस्कृतिकइतिहासस्य, धार्मिकपरम्परायाः तथा सामाजिकसंरचनायाः अध्ययनार्थं सर्वाधिकं विश्वसनीयं स्रोतः मन्यते। तथैव *कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम्* इति ग्रन्थः आधुनिकसंस्कृतसाहित्येतिहासलेखनस्य मानकग्रन्थेषु अन्यतमः अस्ति। तासां कृतयः संस्कृतानुसन्धानं केवलं परम्परागतव्याख्यानपर्यन्तं न स्थापयन्ति, अपितु अन्तरविषयकदृष्ट्या इतिहासस्य, संस्कृतेः, समाजस्य तथा साहित्यस्य समन्वितमध्ययनस्य प्रेरणामपि ददति। अतः संस्कृतानुसन्धानस्य क्षेत्रे आचार्यविदेकुमारीघईमहोदयानां प्रभावः स्थायी, व्यापकः तथा भविष्यदपि प्रेरणादायकः इति निर्विवादम्।

५. समालोचनात्मकमूल्याङ्कनम्

५.१ तासां कार्यस्य वैशिष्ट्यम्

आचार्यविदेकुमारीघईमहोदयानां साहित्यिककार्यस्य समालोचनात्मकमूल्याङ्कनं कुर्वता प्रथमं तासां अनुसन्धानदृष्टिः, सम्पादनपद्धतिः तथा सांस्कृतिकप्रतिबद्धता विशेषरूपेण प्रकाशते। ताः संस्कृतग्रन्थानां केवलं सम्पादिका नासन्, अपितु तेषां ऐतिहासिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक तथा दार्शनिकपक्षानां सूक्ष्मविश्लेषिका अपि आसीत्। तासां कृतिषु प्रत्येकः निष्कर्षः प्रमाणाधारितः, प्रत्येकं विवेचनं तर्कसङ्गतम्, प्रत्येकः पाठनिर्णयः पाण्डुलिपिसमीक्षायाः आधारेण निर्मितः दृश्यते। एषा वैज्ञानिकदृष्टिः तासां कार्यस्य प्रमुखवैशिष्ट्यं मन्यते।

तासां अन्यद् वैशिष्ट्यं परम्परायाः आधुनिकशोधपद्धत्या समन्वयः अस्ति। ताः प्राचीनग्रन्थान् केवलं धार्मिकदृष्ट्या न व्याख्यातवत्यः, अपितु इतिहासस्य, समाजस्य, संस्कृतेः तथा साहित्यस्य स्रोतोरूपेण अपि अवलोकितवत्यः। विशेषतः *नीलमतपुराणस्य* सम्पादने ताभिः कश्मीरस्य सांस्कृतिकइतिहासः, नागपरम्परा, लोकाचाराः तथा धार्मिकसमन्वयः सम्यगुद्घाटितः। अनेन तासां सम्पादनकार्यं सामान्यग्रन्थप्रकाशनात् उच्चतरं अनुसन्धानपरकं च अभवत्।

५.२ आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये प्रभावः

आचार्यविदेकुमारीघईमहोदयानां कृतयः आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये दीर्घकालिकं प्रभावं स्थापितवत्यः। तासां सम्पादितग्रन्थाः संस्कृतविदुषां, अध्यापकानां तथा शोधार्थिनां कृते विश्वसनीयसन्दर्भग्रन्थरूपेण स्वीकृताः सन्ति। विशेषतः कश्मीरस्य संस्कृतपरम्परायाः अध्ययनं तासां कृतिभिः नूतनदिशां प्राप्तम्। यत्र पूर्वं कश्मीरस्य बहवः संस्कृतग्रन्थाः सीमितपरिधौ एव परिचिताः आसन्, तत्र तासां प्रयत्नैः ते व्यापकविद्वत्समाजे प्रतिष्ठां प्राप्तवन्तः।

तासां साहित्यिकप्रभावः केवलं सम्पादितग्रन्थेषु न सीमितः, अपितु आधुनिकसंस्कृतलेखनस्य अनुसन्धानपरम्परायामपि दृश्यते। प्रमाणाधारितलेखनम्, मूलस्रोतसां उपयोगः, पाठसमालोचना तथा तुलनात्मकविश्लेषणम् इत्यादयः ये सिद्धान्ताः ताभिः व्यवहारतः प्रदर्शिताः, ते आधुनिकसंस्कृतशोधस्य आदर्शतत्त्वरूपेण स्वीक्रियन्ते। अतः तासां साहित्यिकयोगदानं आधुनिकसंस्कृतवाङ्मयस्य विकासे महत्त्वपूर्णं स्थानमधत्ते।

५.३ अनुसन्धाने योगदानम्

आचार्यविदकुमारीघईमहोदयानां संस्कृतानुसन्धाने योगदानं बहुआयामिकम् अस्ति। ताभिः पाण्डुलिपिशोधनम्, पाठसम्पादनम्, स्रोतसमीक्षा, ऐतिहासिकविश्लेषणम् तथा सांस्कृतिकव्याख्यानम् इत्यादीनि अनुसन्धानस्य आवश्यकतत्त्वानि व्यवहारतः प्रदर्शितानि। तासां कार्यं दर्शयति यत् संस्कृतानुसन्धानं केवलं ग्रन्थाध्ययनपर्यन्तं न भवेत्, अपितु तस्य ऐतिहासिकः, सामाजिकः, भाषिकः तथा सांस्कृतिकः परिप्रेक्ष्योऽपि सम्यगध्येतव्यः।

विशेषतः कश्मीराध्ययने तासां योगदानं अद्वितीयम् अस्ति। *नीलमतपुराणम्* तथा *कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम्* इत्येतयोः ग्रन्थयोः माध्यमेन ताभिः कश्मीरस्य प्राचीनसंस्कृतवाङ्मयस्य नूतनं मूल्याङ्कनं कृतम्। एते ग्रन्थाः अद्यापि विश्वविद्यालयेषु शोधकार्येषु व्यापकतया उद्धृताः भवन्ति। अतः तासां अनुसन्धानपद्धतिः भाविशोधकर्तृणां कृते प्रेरणास्रोतः तथा आदर्शमार्गदर्शिका इति वक्तुं शक्यते।

समग्रतया, आचार्यविदकुमारीघईमहोदयानां कार्यं विद्वत्ता, प्रामाणिकता, अनुसन्धाननिष्ठा तथा सांस्कृतिकप्रतिबद्धतायाः अद्वितीयसमन्वयः अस्ति। तासां साहित्यिकयोगदानस्य महत्त्वं केवलं स्वकाले नासीत्, अपितु आधुनिकसंस्कृतवाङ्मये तथा भविष्यदनुसन्धानेष्वपि स्थायिरूपेण प्रकाशिष्यते।

६. उपसंहारः

आचार्यविदकुमारीघईमहोदयानां संस्कृतवाङ्मये स्थानं तासां बहुआयामिकसाहित्यसाधनया सुदृढतया प्रतिष्ठितम् अस्ति। ताभिः प्राचीनसंस्कृतग्रन्थानां सम्पादनं, पाण्डुलिपीनां संरक्षणम्, कश्मीरस्य सांस्कृतिकपरम्परायाः पुनर्प्रकाशनम् तथा संस्कृतानुसन्धानस्य वैज्ञानिकपद्धतेः विकासः इत्यादिषु क्षेत्रेषु यत् कार्यं कृतम्, तत् आधुनिकसंस्कृतविद्यायाः इतिहासे विशिष्टमहत्त्वं धारयति। तासां कृतिषु प्रामाणिकता, वस्तुनिष्ठता, शास्त्रीयता तथा अनुसन्धाननिष्ठा समानरूपेण परिलक्ष्यन्ते। विशेषतः *नीलमतपुराणम्*, *सूर्यशतकम्* तथा *कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम्* इत्यादयः ग्रन्थाः तासां विद्वत्तायाः जीवितसाक्षिणः सन्ति। एतेषां माध्यमेन ताभिः कश्मीरस्य सांस्कृतिकविरासत् न केवलं संरक्षिता, अपितु आधुनिकविद्वत्समाजस्य कृते सुलभा तथा अनुसन्धानयोग्या अपि कृता।

तासां सम्पादनपद्धतिः आधुनिकसंस्कृतसम्पादनपरम्परायाः आदर्शरूपेण स्वीक्रियते। पाण्डुलिपिसमीक्षा, पाठभेदनिर्णयः, प्रमाणसमीक्षा, ऐतिहासिकव्याख्यानम् तथा सांस्कृतिकविश्लेषणम् इत्यादीनि तत्त्वानि तासां प्रत्येकस्मिन् ग्रन्थे सुस्पष्टतया दृश्यन्ते। ताः दर्शितवत्यः यत् संस्कृतग्रन्थानां सम्पादनं केवलं पाठसंशोधनस्य कार्यं न, अपितु तेषां यथार्थस्वरूपस्य पुनर्स्थापनम् अस्ति। एषा वैज्ञानिकसम्पादनपद्धतिः भाविशोधकर्तृणां कृते आदर्शमार्गदर्शिका अभवत् तथा संस्कृतानुसन्धानस्य गुणवत्तायां महत्त्वपूर्णं योगदानम् अददात्।

आधुनिकसंस्कृतविदुषीषु आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयानां स्थानं विशेषरूपेण स्मरणीयम् अस्ति। ताः विदुषी, सम्पादिका, अनुसन्धानकर्त्री, इतिहासविश्लेषिका तथा सांस्कृतिकसंरक्षिका इति बहुविधेषु रूपेषु भारतीयज्ञानपरम्परां समृद्धवत्यः। तासां साहित्यिकदृष्टिः परम्परायाः संरक्षणेन सह आधुनिकशोधपद्धतेः समन्वयम् अकरोत्। एषः समन्वयात्मकः दृष्टिकोणः तासां कृतिषु सर्वत्र परिलक्ष्यते तथा आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये तासां विशिष्टस्थानं सुनिश्चितं करोति।

समग्रतया दृष्ट्वा आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयानां योगदानं संस्कृतवाङ्मयस्य सीमामतिक्रम्य भारतीयसांस्कृतिकइतिहासस्य संरक्षणे, कश्मीरसंस्कृतपरम्परायाः पुनरुद्धारं तथा संस्कृतानुसन्धानस्य विकासे स्थायिमहत्त्वं वहति। तासां कृतयः अद्यापि विश्वविद्यालयेषु, अनुसन्धानसंस्थासु तथा संस्कृतविद्वत्समाजे प्रमाणग्रन्थत्वेन स्वीकृताः सन्ति। भविष्येऽपि तासां ग्रन्थाः नूतनानुसन्धानानां प्रेरणास्रोतोरूपेण, संस्कृतविद्यायाः मार्गदर्शकरूपेण तथा भारतीयज्ञानपरम्परायाः अमूल्यधरोहररूपेण निरन्तरं महत्त्वं धारयिष्यन्ति। अतः आचार्यावेदकुमारीघईमहोदयानां संस्कृतवाङ्मये स्थानम् अविस्मरणीयम्, चिरस्थायि च इति निर्विवादं प्रतिपादयितुं शक्यते।

सन्दर्भ-ग्रन्थ-सूची

- घई, वेदकुमारी। (१९८८). *नीलमतपुराणम्* (सम्पा.)। जम्मू: जम्मू-कश्मीर संस्कृत अकादमी।
- घई, वेदकुमारी। (१९७७). *सूर्यशतकम्* (सम्पा.)। जम्मू: जम्मू-कश्मीर संस्कृत अकादमी।
- घई, वेदकुमारी। (१९८७). *कश्मीरस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम्*। जम्मू: जम्मू-कश्मीर अकादमी ऑफ आर्ट, कल्चर एण्ड लैंग्वेजेज्।
- उपाध्यायः, बलदेवः। (२०१७). *संस्कृतसाहित्येतिहासः*। वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवनम्।
- त्रिपाठी, राधावल्लभः। (२०१९). *संस्कृतसाहित्यस्य नवपरिप्रेक्ष्याः*। नवी दिल्ली: राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्।
- कल्हणः। (२०१६). *राजतरङ्गिणी*। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्।
- आनन्दवर्धनः। (२०१८). *ध्वन्यालोकः*। वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवनम्।

- अभिनवगुप्तः। (२०१८). *ध्वन्यालोकलोचनम्*। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्।
- मम्मटः। (२०१८). *काव्यप्रकाशः*। वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवनम्।
- विश्वनाथः। (२०१८). *साहित्यदर्पणः*। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्।
- भरतमुनिः। (२०१८). *नाट्यशास्त्रम्*। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्।
- क्षेमेन्द्रः। (२०१९). *औचित्यविचारचर्चा*। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज्।
- Gaur, M. M. (2010). *Manuscriptology and Textual Criticism*. New Delhi: Eastern Book Linkers.
- Katre, S. M. (1954). *Introduction to Indian Textual Criticism*. Poona: Deccan College Postgraduate and Research Institute.
- Pollock, S. (2006). *The Language of the Gods in the World of Men: Sanskrit, Culture, and Power in Premodern India*. Berkeley: University of California Press.